

O'RTA OSIYO XONLIKLARI VA ERON MUNOSABATLARI TARIXI

Kamalbayev Afzalbek Shuxrat o'g'li

Annotatsiya

15–19-asrlarda O'rta Osiyo xonliklari (Buxoro, Xiva, Qo'qon) va Eron o'rtasidagi munosabatlar murakkab va ko'p qirrali bo'lib, siyosiy kurashlar, savdo aloqalari, madaniy ta'sirlar va diniy qarama-qarshiliklar bilan ajralib turadi. Bu davrda Safaviylar, Shayboniylar, Ashtarxoniylar va Qajarlar sulolalari o'rtasida Xuroson kabi strategik hududlar uchun janglar olib borilgan. Shu bilan birga, Ipak yo'li orqali savdo rivojlangan, fors tili va adabiyoti keng tarqalgan, va ilmiy hamkorlik davom etgan. 19-asrda Rossiya va Buyuk Britaniyaning mintaqadagi ta'siri o'sgan. Ushbu munosabatlar ikki hududning tarixiy rivojlanishida katta ahamiyat kasb etgan.

Kalit so'zlar:

O'rta Osiyo xonliklari, Eron tarixi, Shayboniylar, Safaviylar, Ashtarxoniylar Qajarlar, Xuroson, Ipak yo'li, Savdo aloqalari, Madaniy ta'sirlar, Rossiya bosqini, Buyuk Britaniya, Diniy qarama-qarshiliklar

15–19-asrlarda O'rta Osiyo xonliklari (Buxoro, Xiva, Qo'qon) va Eron o'rtasidagi munosabatlar asosan siyosiy, iqtisodiy va harbiy voqealar bilan bog'liq bo'lib, bu davrning murakkab tarixiy jarayonlarini aks ettiradi. Ushbu davrda ikki mintaqa o'rtasida hududiy tortishuvlar, savdo aloqalari va madaniy almashinuvlar sodir bo'lgan. Quyida ushbu munosabatlarning asosiy yo'nalishlari yoritiladi:

1. Siyosiy va harbiy munosabatlar

15-asr: Eron Safaviylar sulolasining vujudga kelishi bilan O'rta Osiyo xonliklari bilan aloqalar o'zgardi. Safaviylar Eronni shia islomiga asoslangan davlatga aylantirib, o'z hududlarini kengaytirishga intildilar. Bu esa O'rta Osiyodagi xonliklar, xususan, Buxoro xonligi bilan harbiy qarama-qarshiliklarga sabab bo'ldi.

16–17-asrlar: Shayboniylar va Eron Safaviylari o'rtasida Xuroson uchun kurash kuchaydi. Xuroson strategik jihatdan muhim hudud bo'lib, ikki davlatning iqtisodiy va harbiy manfaatlari to'qnashgan joy edi. 1510-yilda Safaviy hukmdori Shoh Ismoil Shayboniyxonni mag'lub etdi va Xurosonni qo'lga kiritdi.

18-asr: Safaviylar sulolasining zaiflashuvi bilan Eron ichki inqirozga yuz tutdi. Bu davrda Buxoro xonligi va boshqa xonliklar Eron bilan aloqalarini qayta ko'rib chiqib, ayrim hududlarda ta'sirini kuchaytirishga harakat qildilar.

19-asr: Qajarlar sulolasining hukmronligi davrida Eronning Oʻrta Osiyo bilan munosabatlari qisman pasayib, asosan savdo va diplomatiya sohasida davom etdi.

2. Savdo aloqalari

Eron va Oʻrta Osiyo oʻrtasida Ipak yoʻli orqali savdo aloqalari faol davom etgan. Eron ipak, gilam, zargarlik buyumlari va ziravorlarni eksport qilgan, Oʻrta Osiyo esa paxta, teri, qimmatbaho toshlar va boshqa mahsulotlarni yetkazib bergan.

Xiva va Qoʻqon xonliklari Eronning savdo karvonlari uchun tranzit hudud vazifasini bajargan.

3. Madaniy va diniy munosabatlar

Eronda shia islomining, Oʻrta Osiyoda esa sunniy islomning hukmronligi ikki mintaqaning diniy jihatdan ajralishini keltirib chiqardi. Biroq, diniy farqlarga qaramay, madaniy aloqalar davom etgan.

Ilm-fan va adabiyot sohasida hamkorlik qilingan. Eron va Oʻrta Osiyo olimlari bir-birining ilmiy va adabiy merosidan foydalanishgan.

4. Hududiy tortishuvlar

Xuroson va unga tutash hududlar uzoq vaqt davomida ikki tomon oʻrtasida nizolarga sabab boʻlgan. Bu hududlar strategik va iqtisodiy jihatdan muhim boʻlib, ularga egalik qilish har ikki tomon uchun ham muhim edi.

Oʻrta Osiyo xonliklari va Eron oʻrtasidagi munosabatlarning 15–19-asrlardagi tarixiy jihatlar:

1. Siyosiy munosabatlarning rivoji

Timuriylar va Safaviylar davri (15–16-asrlar)

Timuriylar: 15-asrda Eronning katta qismi Amir Temur va uning avlodlari nazorati ostida edi. Bu davrda Oʻrta Osiyo va Eron oʻrtasida bir vaqtning oʻzida ham dushmanlik, ham yaqin aloqalar boʻlgan. Amir Temur Eronning koʻplab shaharlarini egallab, oʻziga boʻysundirdi, biroq ularning madaniy jihatdan rivojlanishiga eʼtibor qaratdi.

Safaviylar sulolasi (1501-yildan): Safaviylar shia mazhabini davlat dini sifatida qabul qilgan birinchi Eron sulolasi edi. Ular sunniy xonliklar bilan raqobatlashgan, bu esa diniy qarama-qarshiliklarni kuchaytirgan.

Shayboniylar va Safaviylar oʻrtasidagi kurash

16-asr boshlarida Shayboniylar sulolasi Eron bilan raqobatga kirdi. Xuroson bu davrda ikki tomon uchun ham asosiy jang maydoni edi. 1510-yilda Merv yaqinidagi jangda Safaviylar hukmdori Shoh Ismoil Shayboniyxonni magʻlub etib, uni oʻldirgan. Bu voqea Oʻrta Osiyo va Eron oʻrtasidagi munosabatlarda keskin burilish yasadi.

Safaviylar va Shayboniylar oʻrtasidagi kurashning asosiy sababi Eron va Oʻrta Osiyoning Xurosondagi taʼsirini mustahkamlash edi. Har ikkala tomon ham bu hududni iqtisodiy va strategik jihatdan muhim deb bilgan.

Ashtarxoniylar va Eron (17–18-asrlar)

17-asrda Buxoro xonligi Ashtarxoniylar sulolasi boshqaruvi ostida edi. Bu davrda Buxoro va Eron oʻrtasidagi harbiy toʻqnashuvlar biroz pasaydi, ammo diplomatik va savdo aloqalari rivojlandi.

Safaviylarning zaiflashuvi natijasida Eronning Xurosondagi taʼsiri kamaydi, bu esa Oʻrta Osiyo xonliklariga oʻz taʼsirini oshirish imkonini berdi.

2. Harbiy kampaniyalar va hududiy nizolar

Abdullaxon II va Safaviylar (16-asr oxiri): Abdullaxon II davrida Buxoro xonligi kuchayib, Xurosonda o'z mavqeini tiklashga muvaffaq bo'ldi. U Eronning zaiflashuvidan foydalanib, Mashhad va boshqa shaharlarni o'z nazoratiga oldi.

18-asrda Eronning ichki inqirozi: Safaviylar davlati qulagach, Nadirshoh Afshor hokimiyatni qo'lga oldi. U Buxoro va Xiva xonliklariga qarshi harbiy yurishlar uyushtirdi. Nadirshohning qo'shinlari Xorazmga bostirib kirib, ko'plab shaharlarni vayron qildi.

19-asrda Qajarlar sulolasi: Qajarlar davrida Eron O'rta Osiyodagi hududiy tortishuvlarda uncha faol bo'lmagan, chunki bu davrda ular o'z ichki muammolari va Rossiya bosimi bilan band edi.

3. Savdo va iqtisodiy aloqalar

Eron va O'rta Osiyo Ipak yo'li tizimida muhim o'rin tutgan. Mashhad, Buxoro, Samarqand va Xiva orqali o'tgan karvon yo'llari savdo uchun asosiy ahamiyatga ega edi.

Eron o'zining ipak va gilamlari bilan mashhur edi. Buxoro va Xiva xonliklari esa paxta, ipak va turli qimmatbaho metallarni eksport qilgan.

Karvon yo'llarida maxsus bojxona tizimlari bo'lib, har ikki tomon ham karvonlardan soliq olgan.

4. Madaniy aloqalar va ilmiy hamkorlik

Adabiyot va ilm-fan: Eron va O'rta Osiyo madaniy jihatdan bir-biriga katta ta'sir ko'rsatgan. Fors tili va adabiyoti O'rta Osiyo xonliklarida keng tarqalgan bo'lib, bu ikki hududning ilmiy va adabiy merosi mushtarak bo'lgan.

Me'moriy ta'sirlar: Erondagi Safaviy uslubidagi me'moriy yodgorliklar O'rta Osiyoda ham namoyon bo'lgan. Samarqand va Buxorodagi ba'zi masjid va madrasalar Eron uslubidan ilhomlangan.

5. Diniy farqlar va ularning ta'siri

Eronning shia islomga asoslangan siyosati O'rta Osiyodagi sunniy xonliklar bilan diniy keskinliklarga sabab bo'lgan. Shunga qaramay, ikki tomon ulamolari o'rtasida diniy muloqot va ilmiy munozaralar davom etgan.

6. Rossiya va Buyuk Britaniyaning ta'siri (19-asr)

19-asrda Eron va O'rta Osiyo xonliklari ustidan Rossiya va Buyuk Britaniya o'rtasidagi "Buyuk o'yin" o'z ta'sirini o'tkaza boshladi. Bu mintaqalar asta-sekin Rossiya va Britaniya imperiyalari o'rtasidagi geosiyosiy kurash maydoniga aylandi.

Rossiya Eronni iqtisodiy jihatdan zaiflashtirgan bo'lsa, O'rta Osiyo xonliklari ham Rossiya bosimi ostida qoldi.

Xulosa

O'rta Osiyo xonliklari va Eron o'rtasidagi munosabatlar tarixida siyosiy kurashlar, hududiy nizolar, savdo aloqalari va madaniy ta'sirlar muhim rol o'ynagan. Har ikkala mintaqaning tarixiy rivojlanishida bu munosabatlar muhim o'rin tutgan bo'lib, ular bugungi kunda ham tarixiy va madaniy jihatdan ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bartold V.V. Turkiston davrining o'rta asr tarixi. Toshkent: O'zbekiston FA nashriyoti, 1963.

2. Mirzo Haydar Dug'lat. Tarixi Rashidiy. Toshkent: Fan nashriyoti, 1996.

3. N.N. Negmatov. Oʻrta Osiyo va qoʻshni Sharq mamlakatlari tarixi. Toshkent: Sharq, 2001.
4. Holbekov A. Buxoro xonligi va Eron munosabatlari. Toshkent: Oʻzbekiston, 1987.
5. Roemer H.R. The Safavid Period. Cambridge History of Iran, Vol. 6. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
6. Allan J. The History of the Iranian World in the Safavid Era. London: Routledge, 1979.
7. Ivanov P.P. Oʻrta Osiyo xonliklari tarixi. Moskva: Nauka, 1958.
8. Akchurin R.R. Nadirshoh va uning Oʻrta Osiyo yurishlari. Samarqand: Samarqand davlat universiteti nashriyoti, 1998.
9. Devletov A. Oʻrta Osiyo va Eronning savdo aloqalari (15–19-asrlar). Toshkent: Sharq, 2003.
10. Karamatov H. Oʻrta Osiyo va Eron madaniy aloqalari. Toshkent: Fan, 1975.